

EPITAAF

vereniging voor funeraire archeologie

TAFOFIEL 40 – april 2018

ISSN 2593-3639

1. Erfgoeddag 2018 – 22 april	2
2. Epitaaf Ledendag 2018- uitstap omgeving Dinant	3
3. Eeuwige rust aan de Maas	4
4. Keuze te over – l’embarras du choix.....	5
5. De grafkapel Wittouck op het kerkhof van Laken, een samenwerking tussen Hendrik Beyaert en Ernest Salu	11
6. Bloemlezing uit de pers.....	17

1

Epitaaf vzw krijgt de steun van

1. ERFGOEDDAG 2018 – ZONDAG 22 APRIL 2018

atelier Salu – 10 tot 18u doorlopend

Jaarthema 2018- Kiezen!

Zoals steeds wordt er met een jaarthema gewerkt dat vanuit FARO wordt gestuurd. In de kennismakingsbrochure¹ wordt aangegeven dat keuzes maken een belangrijk onderdeel is van de erfgoedzorg. Vermits 2018 een verkiezingsjaar is dachten de bedenkers van het thema ook daar een aanknopng te zien; potentiële kiezers maar vooral potentiële verkozenen zouden via deze weg gesensibiliseerd kunnen worden.

Epitaaf vzw heeft in de voorbije dertig jaar alle kansen gegrepen om het brede publiek te bereiken en haar deuren herhaaldelijk en bij tal van publieksmomenten open te zetten. De reacties van dat publiek zijn steeds enthousiast en voor de vereniging en haar bestuursleden een hart onder de riem. Al heel wat beleidsvoerders zijn intussen ook bij Epitaaf over de vloer geweest. Hun blijken van waardering voor het werk van de vereniging waren ongetwijfeld welgemeend.

Epitaaf kiest er dus voor om gewoon door te gaan op de ingeslagen weg en een tentoonstelling te brengen die helemaal in de lijn ligt van waar het haar om te doen is: duiding geven bij het funerair erfgoed en het leren begrijpen, het waarom van die vele monumentale graftekens achterhalen, de context er van doorgronden en zo de waardering voor het funerair erfgoed onderbouwen. Zoals steeds wordt de Epitaaf-collectie onder de aandacht gebracht en deze keer brengen wij een onderdeel van beeld dat we nog niet zo vaak hebben belicht: modelboeken voor graftekens. Die waren in de 19de eeuw tot en met de vroege 20ste eeuw overvloedig beschikbaar en vormden voor de opdrachtgevers en de makers van graftekens een onuitputtelijke inspiratiebron.

Wij hopen u allen talrijk te mogen begroeten.

¹ <https://faro.be/erfgoeddag/inspiratie>

2. EPITAAF LEDENDAG – 3 JUNI – OMGEVING DINANT

Kunsthistoricus Frank Huygens heeft voor Epitaaf een programma samengesteld in de omgeving van Dinant.

- Deelnemers gaan met eigen vervoer naar Waulsort waar we afspreken aan het kerkhof van Waulsort om **10U**
- Inschrijven is noodzakelijk en graag via mail aan info@epitaaf.org ten laatste tegen 13 mei 2018.
- Bij de inschrijving vermelden of je met de wagen komt (desgevallend carpooling)
- Voor leden is deze uitstap gratis, niet leden betalen 8€.
- Lunch op eigen kosten, gelieve het aantal deelnemers te vermelden voor reservatie restaurant
- De excursie gaat door bij een min. aantal inschrijvingen van 10 personen.

Grafmonument familie Amand de Mendieta
kerkhof Bouvignes (© Fourneau de Monia)

3

PROGRAMMA

Voormiddag:

Aankomst in **Waulsort**, parkeergelegenheid in het dorp

Bezoek kerkhof Waulsort (duur ca. 1 tot 1,5 uur)

Vertrek naar **Bouvignes**

Lunch: Les Mougneûs d'as in Bouvignes (<http://www.lesmougneusdas.be/>)

Namiddag:

Bezoek kerkhof Bouvignes (duur ca. 1 tot 1,5 uur)

Bezoek kerkhof Dinant, rue de Philippeville 326 (duur ca. 1,5 tot 2 uur)

aanvang terugreis, desgewenst na een drankje en hapje

De reis Brussel – Waulsort neemt een klein 1,5 uur in beslag.

3. EEUWIGE RUST AAN DE MAAS

Frank HUYGENS

In de directe omgeving van Dinant liggen diverse kerkhoven die nog grotendeels hun negentiende-eeuwse karakter behouden.

Het pittoreske **Waulsort** herbergt een kleine begraafplaats op een boogscheut van de parochiekerk. Het is een typisch voorbeeld van een bescheiden maar authentiek Waals dorpskerkhofje.

Ligging kerkhof Waulsort binnen dorpskern

Ten noorden van Dinant sluimert het dorpje **Bouvignes**, dat in 1213 als tweede stad van het graafschap Namen werd erkend. Vóór de aanleg van het huidige kerkhof in 1870 telt het bedrijvige middeleeuwse stadje niet minder dan zeven verschillende begraafplaatsen.

De grote begraafplaats van **Dinant** opent zijn poorten in 1849. Gelegen op een helling van de linker Maasoever dijt dit kerkhof steeds uit. Sinds een vijftiental jaren groeit hier langzaam interesse voor funerair erfgoed.

De tocht leidt langs fraaie gietijzeren kruisen, enkele zeldzame blikken grafdozen, neogotische grafkapellen, oudstrijdersmonumenten, art deco tombes en een brede waaier aan symbolen.

Aangezien in dit stukje Waalse hinterland de bevolking niet overhand *afneemt*, zijn de kerkhoven gevrijwaard gebleven van een ingrijpende kaalslag. Ook in het hiernamaals is het rustig toeven aan de Maas.

Kunsthistoricus Frank Huygens (1966) verweeft lokale geschiedenis, kunstzinnig erfgoed en funeraire symboliek tot een groot verhaal in dit kleine hoekje van de Maasvallei.

De vrijheid van het kiezen

De tweede helft van de 19de eeuw is de periode van het eclecticisme en de meeste begraafplaatsen kennen precies dan hun grootste expansie. Vaak wordt het eclecticisme bestempeld als een samenraapsel van stijlen. In de 20ste eeuw verweet men de stijl een gebrek aan oorspronkelijkheid. Dat laatste was de reden waarom men het eclecticisme – samen met de neostijlen - ging afschilderen als een 'minderwaardige' stroming in de architectuur. Toegegeven, de term 'eclectisch' wordt vandaag vaak op architectuur toegepast wanneer men moeite heeft om er een specifieke stijl aan te koppelen, en zodoende is de term tot een containerbegrip geworden.

Sinds er vanuit de academische wereld meer aandacht is gekomen voor het eclecticisme – met de doctoraten van Geert Palmaerts² (universiteit Amsterdam, 2005) en Yves Schoonjans³ (universiteit Gent, 2001) – is een meer genuanceerde benadering van die stroming in de architectuur mogelijk. Beide onderzoekers hechten veel belang aan de theoretische en filosofische context. Een van de belangrijke karakteristieken van het eclecticisme is de vrijheid die men zich veroorlooft om uit het onuitputtelijke 'reservoir' van de architectuurgeschiedenis te putten met als ultieme doel te komen tot een eigentijdse expressie. De keuzes die gemaakt worden door de ontwerper zijn niet lukraak maar steeds in overeenstemming met de functie van het ontwerp. Schoonjans spreekt in dit verband van een 'programmatisch of selectief eclecticisme'⁴ en wijst er ons op dat die 'vrijheid' onderworpen was aan 'iconologische en iconografische conventies'⁵. Met andere woorden, de vrijheid was niet zo groot als men zou verwachten en de architect werd hier ook aan banden gelegd door de opdrachtgever.

5

Voor de 19de-eeuwse burgerij was het de evidentie zelve dat na het overlijden van een dierbare het grafteken dat de herinnering diende te verzekeren voor de eeuwigheid met veel zorg werd gekozen. Het monument moest immers het karakter van de overleden persoon en zijn familie uitdragen, het moest symbool staan voor haar ideologie en status. Die keuze was bijgevolg moeilijk maar steeds overdacht.

Een belangrijke hulp bij die keuze vonden opdrachtgevers én ontwerpers in de zogeheten "modelboeken". Ze waren een cruciaal instrument om te helpen bij een 'choix raisonné' en boden de toeschouwer een zo breed mogelijk gamma aan voorbeelden uit de verschillende periodes in de

² Geert Palmaerts, *Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, uitg. 000, Rotterdam, 2005, 317 pp.

³ Yves Schoonjans, *Architectuur en vooruitgang. De Cultuur van het eclecticisme in de 19de eeuw*, A&S books, 2007, 321 pp.

⁴ Schoonjans (2007), p. 195.

⁵ Idem p. 196.

geschiedenis. Daarnaast waren er ook modelboeken die als “recueil” er in bestonden uit de eigentijdse architectuurpraktijk de meest interessante voorbeelden bij elkaar te brengen.

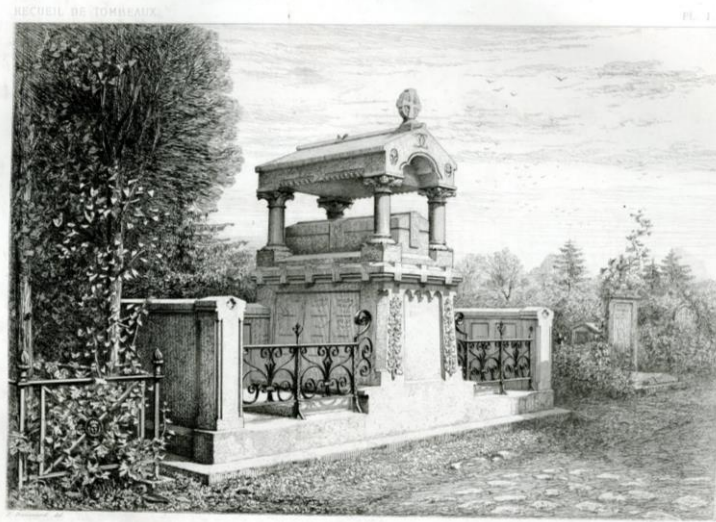
Funeraire modelboeken

Een volledig en systematisch overzicht van de funeraire modelboeken ontbreekt vooralsnog. Marcel Celis wees in zijn bijdrage over “funeraire architectuur” in het *Repertorium van architectuur in België van 1830 tot heden* (Mercatorfonds 2003, ed. Anne van Loo) de belangrijkste aan.

Vooralsnog laat zich in deze opmerken en het ligt voor de hand dat die ook bij ons gekend waren.

Een vroeg voorbeeld is Louis Normand, *Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France (1832-47)*.

Jean Boussard's , *Recueil de tombeaux les plus remarquables exécutés de nos jours et représentés en perspective* werd uitgegeven bij J. Baudry in Parijs (1872) met filiaal in Luik. Het brengt een brede waaier aan funeraire typologieën zoals die te zien was op Franse begraafplaatsen maar die ook ontwerpers van bij ons kon inspireren.

Boussard, plaat 1 (étude 32,33, 34)

Cimetière du Père Lachaise, arch. H. Jacobs.

“Sarcophage exèdre: études des formes du moyen âge très-approfondie et d’un mérite réel. (...)”

Prix total : 11039 FF.

(Het boek maakt deel uit van de collectie Epitaaf, © Epitaaf)

6

Ook César Daly, die een toonaangevende rol speelde in het propageren van het eclecticisme via het Franse tijdschrift *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* (1840- 1888) was ook auteur van tal van modelboeken waaronder: *Architecture funéraire contemporaine. Spécimens de tombeaux*, uitgegeven in Parijs door Ducher & Cie in 1871. Daly stelt een keuze aan funeraire typologieën tentoon. Sommige platen tonen graftekens waarvan de vormtaal onmiddellijk herkenbaar is omdat die ook op Belgische begraafplaatsen ruim werd toegepast.

Graf van Henri Caieux

Cesar Daly, *Architecture funéraire*, 1871

Het Parijse Père Lachaise manifesteerde zich als een model bij uitstek. Via het werk van Quaglia *Le Père Lachaise ou recueil de dessins au trait et dans leur juste proportions des principaux monuments de ce cimetière* (Parijs, 1854).

De Salu's keken ook met grote belangstelling naar Italië waar ze zelf vaak naartoe gingen. Enkele fraai uitgegeven albums over de toonaangevende Italiaanse begraafplaatsen hebben ongetwijfeld tot inspiratie gediend. De prachtige editie *Il Cimitero Maggiore di Milano* uitgegeven in 1885 door Felice Venosta en geïllustreerd met ingekleefde foto's die graftekens in beeld brengen waar de klemtoon ligt op sculptuur moet voor de Salu's een bepalende inspiratiebron zijn geweest. Ze hadden alvast een exemplaar bij de hand in de huisbibliotheek. Het was in die mate belangrijk dat Salu het nodig vond in zijn briefhoofd te afficheren dat hij over dergelijke albums beschikte en die dus ook kon tonen aan zijn klanten.

Detail uit het briefhoofd van Salu (ca. 1900)

"Albums de cimetières de Gènes, Turin, Pise (Italie)."

Grafteken van architect Giuseppe Mengoni (ontwerper van de monumentale galerij Vittorio Emanuele in Milaan)

Werk van de Milanese Antonio Tantardini (1829-1879)

Uit : *Il Cimitero Maggiore di Milano*, 1885.

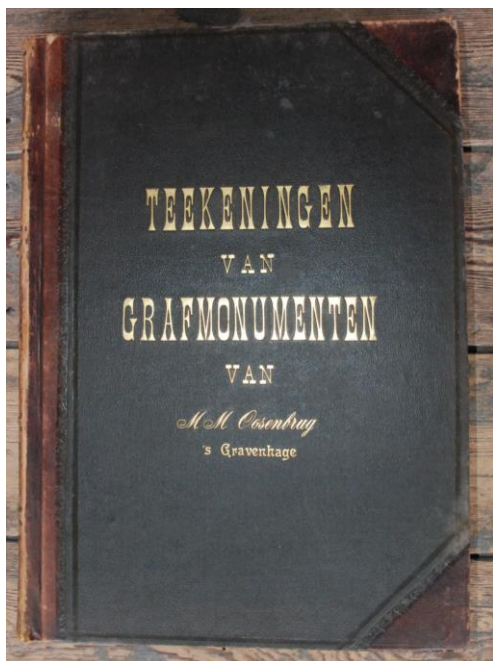
(© epitaaf)

Graftekens komen ook voor in modelboeken die de architectuur en decoratie in het algemeen benaderen. Epitaaf is in het bezit van het modelboek van Michel Joseph Liénard, *Spécimens de la décoration et de l'ornementation au XIXe siècle*. Een editie van 1866 door de Luikse uitgever Charles Claesen. Lode De Clercq wees ons reeds op de virtuoze grafmonumenten die in dit modelboek prijken.⁶

Jules Fonteyne, *Receuil d'Architecture Funéraire*

Het werk van Jules Fonteyne, *Receuil d'Architecture funéraire. Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, pierres tombales, croix etc.* uitgegeven bij J. Bouwens te Brussel is één van de meest toonaangevende modelboeken. Nina Vanslambrouck voltooide in 2017 een masterproef over dit werk dat ons wat dichterbij brengt bij de maker, architect Jules Fonteyne (1849-1897) en dat ook enkele van de erin gepubliceerde graftekens – die op de begraafplaats van Brussel (Evere) – belicht.⁷

Het exemplaar dat deel uitmaakt van de collectie Epitaaf is buitengewoon. Het betreft immers een ingebonden versie met gepersonaliseerde frontispice. Het ingebonden exemplaar behoorde aan M.M. Oosenbrug, een “steenhouwer in grafzerken” gevestigd in Den Haag en er zeker al actief begin 20ste eeuw.⁸

Deze ingebonden versie van Fonteynes *Receuil* is onvolledig. De titelpagina en inleidende tekst ontbreekt en ook enkele platen (nrs. 1-3). In de bundel zit ook een reeks prenten ingebonden die niet tot het *Receuil* behoren. Het zijn tekeningen van grafmonumenten onder de titel *Receuil de marbrerie. Compléments aux monuments funéraires. Granit des Flandres*.

8

Ingebonden versie van het *Receuil* in de collectie van Epitaaf

De oorspronkelijke editie van het *Receuil* bevat 90 niet ingebonden platen die in een kartonnen map

⁶ Lode De Clercq, *Het modelboek van M. Liénard uit 1866, een uitzonderlijke 19de-eeuwse uitgave geplaatst in de context van de modelboeken van de vermaarde Belgische uitgever Charles Claesen*, Epitaaf periodiek, 22e jg., N° 8, November 2008, p. 19.

⁷ Nina Vanslambrouck, *Jules Fonteyne en de Receuil d'architecture funéraire*, Masterproef Kunstwetenschappen, Universiteit Gent, 2017 (promotor Prof. Dr. Linda Van Santvoort).

⁸ Volgens de Haagse Beeldbank was het bedrijf gelegen in de Twentstraat 84 en daar zeker al actief in 1910.
<http://www.haagsebeeldbank.nl/afbeelding/bd48a0bc-e1fe-420f-9190-66b2bff3dec9>

zijn samengebracht. De map bevat ook een inleidende tekst die leest als het bouwreglement van de nieuwe op het grondgebied van Evere geopende begraafplaats van de stad Brussel. De eerste platen van het album tonen de gebouwen op de Brusselse begraafplaats naar ontwerp van stadsarchitect Pierre Victor Jamaer. Het mag duidelijk zijn dat de editie van deze *Receuil* nauw verbonden is met deze in 1877 geopende begraafplaats van de hoofdstad. Maar liefst 23 van de 51 erin opgenomen monumenten staan op die begraafplaats.

Over het jaar waarin het *Receuil* werd uitgegeven bestaat nog enige onduidelijkheid. Het album zelf is niet gedateerd. Cecilia Vandervelde situeert de uitgave na 1884.⁹ Ze doet dat op basis van de grafmonumenten die in het album zijn opgenomen en die gerealiseerd werden op de Brusselse begraafplaats tussen 1877 en 1885. Ook Marcel Celis¹⁰ situeert de uitgave ca. 1879-1889.

Het monument dat werd opgericht ter ere van de onafhankelijkheidsstrijders van 1830 – naar ontwerp van Jules Fonteyne zelf – en dat op pl. 53-54 wordt getoond werd pas in 1888 gerealiseerd.

We weten echter dat er tussen ontwerp en realisatie een lange tijdspanne kan zijn waardoor een jaartal van realisatie niet de enige parameter is. Het feit dat de inleidende tekst van het album het bouwreglement bevat van de begraafplaats die in 1877 officieel is geopend, en waar van dan af de graftekens van de afgeschafte begraafplaatsen werden overgebracht, kan een verklaring zijn waarom de editie van het *Receuil* soms ook veel vroeger wordt gesitueerd al in 1879.

In het *Receuil* komt het werk van in totaal 24 ontwerpers aan bod.¹¹ Daartussen zitten een paar grote namen zoals Hendrik Beyaert, Albert Dumont, Emile Janlet, Pierre Victor Jamaer, Charles Licot, Felix Laureys, Joseph Naert. De architecten die het meest vertegenwoordigd zijn in het *Receuil* zijn Naert en Laureys, allebei met zes monumenten, gevolgd door Beyaert met vier¹² en Janlet met drie.

Wat de criteria waren die Fonteyne hanteerde om de monumenten voor zijn *Receuil* te selecteren valt moeilijk te achterhalen. Feit is dat Jules Fonteyne in 1872 mede-oprichter was van de Société Centrale d'Architecture de Belgique (SCAB) en dat hij ook betrokken was bij de oprichting van het architectuurtijdschrift *L'Emulation* twee jaar later. Als effectief lid van de SCAB was Fonteyne betrokken bij de vereniging en bij het tijdschrift.¹³ In de beginjaren van *L'Emulation* – periode 1874-1889 – duikt de naam Fonteyne er regelmatig in op en dan wel in verschillende hoedanigheden. Zo blijkt hij de tekenaar te zijn geweest van sommige platen die in *L'Emulation* verschenen.¹⁴ Het ligt voor de hand dat zijn contacten met de meest vooraanstaande architecten van het moment terug te brengen zijn tot die affiliatie met de SCAB en het tijdschrift. Overigens was Fonteyne al in

⁹ Cecilia Vandervelde, *La Nécropole de Bruxelles*, Brussel, 1991, pp. 584.

¹⁰ Celis (2003); p.370.

¹¹ Vanslambrouck (2017), p. 30.

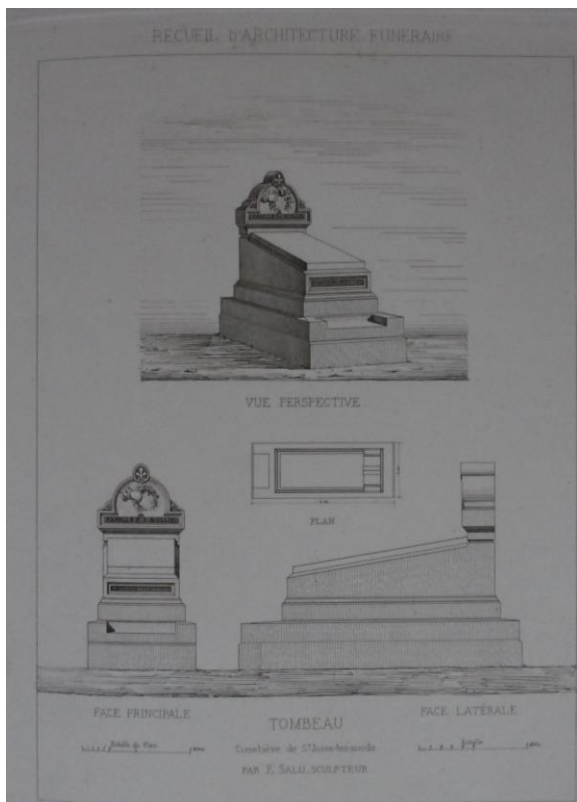
¹² Lees in dat verband: Linda Van Santvoort, de grafmonumenten van Hendrik Beyaert, Epitaaf nieuwsbrief, nr. 23, jg. 8, april-juni 1994, p. 8.

¹³ Vanslambrouck (2017), p. 15, 16.

¹⁴ Vanslambrouck (2017), bijlage 3.

1876 de auteur van een ander album : *Documents pratiques d'Architecture*, uitgegeven bij G. Bourotte in Brussel. Sommige platen in dat album zijn van architecten die ook in het *Receuil* opduiken zoals Beyaert, Janlet en Jamaer.

De voorrang die werd gegeven aan monumenten op de begraafplaats van de stad Brussel laten er geen twijfel over bestaan aan dat het *Receuil* bedoeld was om deze nieuw geopende begraafplaats onder de aandacht te brengen. Het kerkhof van Laken is ondervetegenwoordigd met slechts vijf monumenten waarvan drie naar ontwerp van Emile Janlet, één naar ontwerp van Hendrik Beyaert en één naar ontwerp van Charles Licot¹⁵. Zowieso is het *Receuil* een Brusselse aangelegenheid. Slechts acht van de 51 graftekens situeren zich buiten Brussel (o.a. Aalst, Brugge, Antwerpen (Kiel), Huy, Fallais, Oostende)

Fonteyne lijkt een voorkeur te hebben voor graftekens die vooral architecturaal zijn uitgewerkt waarmee hij aansluit bij de ambities van de SCAB die het werk van geschoolde architecten wilde promoten. Dat Ernest Salu het voorrecht genoot om met één monument in het *Receuil* vertegenwoordigd te zijn is mogelijk een blijk van waardering en een bevestiging van zijn toen al gevestigde reputatie. Het getoonde monument is een sarcofaag voor de familie Mullie op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node. Het is een a-typisch monument voor het werk van Salu dat evenwel past in de architecturale benadering van Fonteyne.

10

Grafteken voor de familie Mullie op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node, E. Salu
Plaat 59 in het *Receuil*
(© Epitaaf)

Salu is ook betrokken bij een ander monument dat in het *Receuil* is opgenomen; de grafkapel van de familie Wittouck op het kerkhof van Laken naar ontwerp van Hendrik Beyaert. Salu nam hier de taak van aannemer-uitvoerder op. (zie verder)

Modelboeken zijn populair in de 19de eeuw waar ze van grote betekenis zijn voor de architectuurpraktijk.

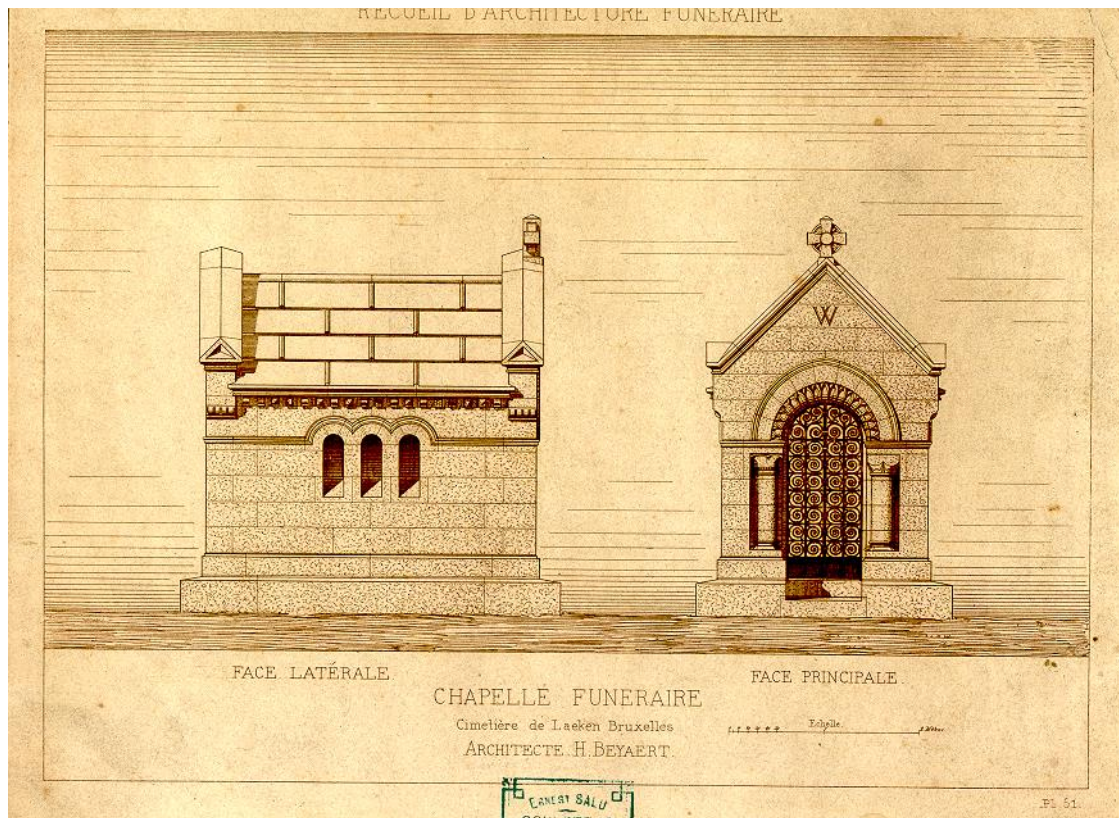
¹⁵ Lees in dit verband het artikel: Sofie Marchand, *De grafkapel van de familie Laveine door architect Charles Licot*, tafiel 25, april 2015, pp. 10-24.

5. DE GRAFKAPEL WITTOUCK OP HET KERKHOF VAN LAKEN, EEN SAMENWERKING TUSSEN HENDRIK BEYAERT EN ERNEST SALU I

onderzoek

Kaat Schuurmans, Judith van Hoogdalem, Michelle Van Meerhaeghe
studenten in de master Kunstwetenschappen Universiteit Gent
academiejaar 2014-2015

uitwerking en eindredactie Linda Van Santvoort

11

Plaat uit *Receuil d'Architecture funeraire*, J. Fonteyne. Bewaard in het archief van Ernest Salu en voorzien van zijn stempel (© Epitaaf)

De grafkapel van de familie Wittouck, met concessienummer 1371, is gelegen op perk 21 op het kerkhof van Laken. De concessie-aanvraag voor het grafteken werd ingediend door Ernest Salu I op 9 februari 1885 in opdracht van Félix-Guillaume Wittouck. De grafkelder moest plaats bieden aan 15 overledenen.¹⁶ Concessieaanvrager Felix-Guillaume werd er zelf begraven in 1898.

De grafkapel situeert zich in een segment van het kerkhof waar de graftekens wat hoger zijn geplaatst op een stenen onderbouw. Salu noemt het in zijn brief “la crypte funeraire”, niet te verwarren met de ondergrondse graf galerij, want deze crypte is boven het maaiveld gebouwd.

In het archief van Salu zijn tekeningen voor deze grafkapel bewaard die gesigeneerd zijn door architect Hendrik Beyaert.

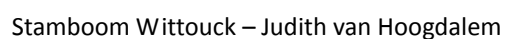
¹⁶ Concessiedossier nr. 1371, Laken: Archief Begraafplaats van Laken.

Félix-Guillaume Wittouck (1812-1898) stamt af uit een vooraanstaande Belgische familie uit het Brusselse. Hij was de zoon van François Wittouck (1783 - 1814) en van Petronilla van Cutsem en kleinzoon van Guillaume Wittouck (1749-1829). Guillaume Wittouck was advocaat, rechtsgeleerde en raadsheer bij de Souvereine raad van Brabant. François Wittouck bekleedde ook een belangrijke politiek functie. Hij was naast likeurstoker ook burgemeester van Sint-Pieters-Leeuw. Félix-Guillaume Wittouck trouwde met Elise Josephine Boucquéau (1820-1882) en samen kregen ze vijf kinderen: Felix François Antoine Wittouck (1849-1916), Paul Gregoire Pierre Wittouck (1851-1917), Marguerite Wittouck (1853-1927), Frantz Emile Joseph Wittouck (1855-1914) en Emilie Marguerite Felicie Wittouck (1863-1955).^{1,2}

Félix-Guillaume Wittouck was net als zijn vader likeurstoker en burgemeester van Sint-Pieters-Leeuw in de periode 1848-1872. In 1872 wordt zijn zoon, Felix François Antoine, burgemeester van Sint-Pieters-Leeuw.³ De drie zonen van Félix-Guillaume Wittouck waren allemaal actief in de suikerindustrie. Ze bezaten verschillende suikerfabrieken in België en Nederland waaronder de suikerraffinaderij van Wanze en de suikerfabriek van Tienen.⁴

De familie Wittouck verschijnt vanaf 1846 in de bevolkingsregisters van Sint-Pieters-Leeuw.⁵ Ze bezaten het kasteel van Klein-Bijgaarden in Ruisbroek (Sint-Pieters-Leeuw). In 1800 kocht Guillaume Wittouck, de grootvader van Félix-Guillaume Wittouck, de priorij van Klein-Bijgaarden. In 1865-1866 werd de priorij in opdracht van Félix-Guillaume Wittouck verbouwd tot een eigentijdse residentie met park en aanhorigheden zoals stallen en een likeurstokerij. Architect Hendrik Beyaert was betrokken bij deze verbouwingen. Hij ontwierp in 1865-66 de stallen van het domein van de familie Wittouck.^{6,7,8}

1. "Wittouck," laatst geraadpleegd op 15 december 2014. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Wittouck>
2. Jean Puissant en Ginette Kurgan-Van Hentenryk, *Dictionnaire des patrons en Belgique : les hommes, les entreprises, les réseaux*, (Brussel: De Boeck Université, 1996), 670-672.
3. Jan De Backer, "De vooroorlogse politieke geschiedenis van Sint-Pieters-Leeuw." *Tijdschrift van de werkgroep voor streek- en volkskunde van Sint-Pieters-Leeuw*, nr. 4 (2014), 27.
4. Puissant en Kurgan-Van Hentenryk, *Dictionnaire des patrons en Belgique*, 670-672.
5. *Bevolkingsregister Zuun, 1846-1880*, Sint-Pieters-Leeuw: Archief Gemeente Sint-Pieters-Leeuw.
6. Jef Victoir en Jos Vanderperren, *Hendrik Beyaert: van classicisme tot art nouveau*, (Sint-Martens-Latem: De Dijle, 1992). 131.
7. Philippe Farcy, *100 châteaux de Belgique connus et méconnus : leur histoire, leurs secrets, leurs occupants, leurs architectes, leurs styles*, (Brussel: Aparté, 2003), 76-77.
8. "Priorij van Klein-Bijgaarden," laatste geraadpleegd op 15 december 2014, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/40655>.

www.epitaaf.org
info@epitaaf.org

De samenwerking Salu-Beyaert

Arthur Cosyn noemt in zijn boek *Laeken, ancien et Moderne* de meest merkwaardige monumenten op het kerkhof, de kapel Wittouck is er één van.¹⁷

Jules Fonteyne publiceerde de grafkapel met voor en zij-aanzicht, langs- en dwarsdoorsnede en grondplan in het *Receuil* (pl. 51-52). De tekening van de voorgevel toont een volledig afgewerkte kapel met de opengewerkte poort in smeedwerk. De tekeningen in het *Receuil* geven bijzonder veel aandacht aan de steenbewerking. De gebouchardeerde steen wordt op grafische wijze voorgesteld.

De tekeningen van Beyaert die bewaard bleven in het Salu archief zijn niet op presentatie gericht maar waren bedoeld voor de aannemer-uitvoerder. Het is daarom bijzonder boeiend te zien welk soort documenten Ernest Salu onder ogen kreeg en waarmee hij aan de slag moest. In het archief zitten o.a. twee tekeningen van de voorgevel: waarvan één in potlood met vermelding van wat afmetingen en een andere in pen waarop de poort is ingetekend; weliswaar anders dan op de plaat in het *Receuil*. Die vaststelling is niet onbelangrijk; de poort zoals te zien in het *Receuil* stemt wel degelijk overeen met de toestand zoals die werd uitgevoerd. Dit impliceert dat de voorstelling in Fonteynes boek dicht aanleunt bij de realisatie en niet vertrokken is van eerste ontwerptekeningen van de architect.

Links : 2 ontwerpen Beyaert, archief Salu (© Epitaaf)

Midden : detail uit de plaat 51 in het *Receuil*

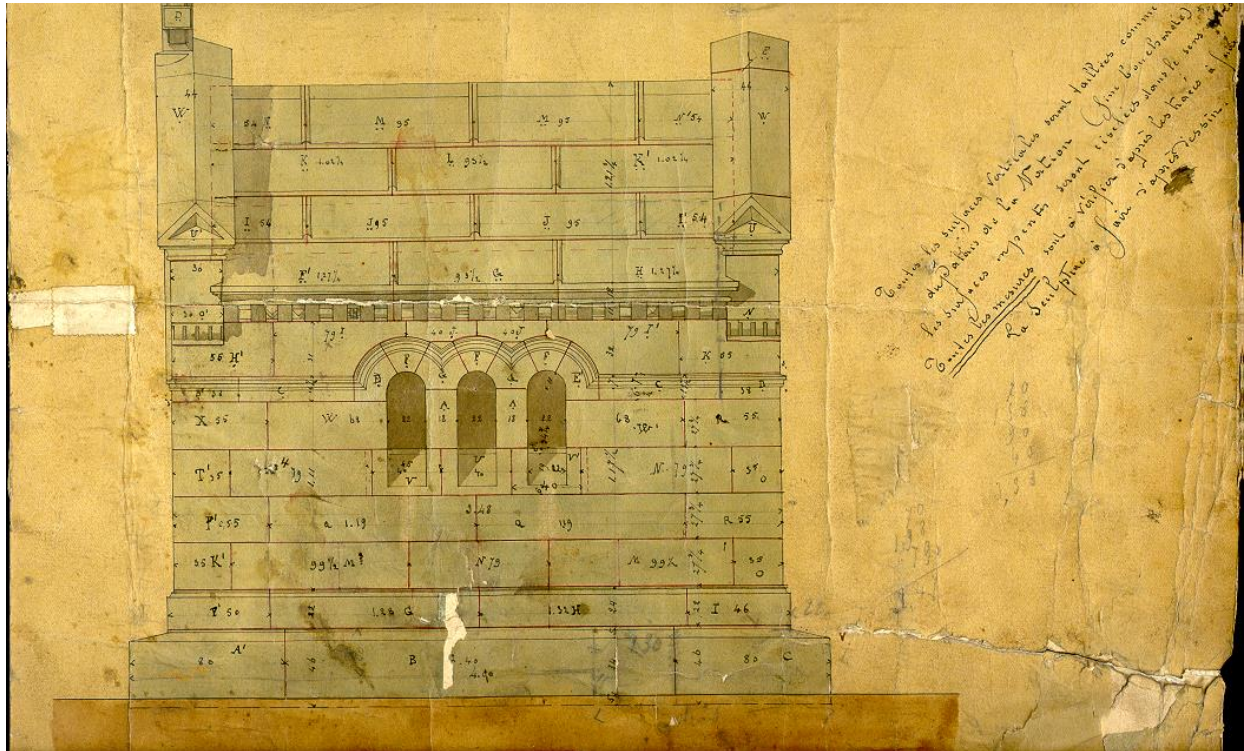
Rechts: foto van de kapel, toestand 2000 met de originele poort (foto L. Van Santvoort)

Dat Beyaert beroep deed op Ernest Salu I om dit monument te realiseren en zich te ontfemen over de volledige ornamentale uitwerking ligt in de lijn der verwachting. Salu was intussen al ruim 14 jaar actief op de Lakense begraafplaats waar hij al vele graftekens had gerealiseerd. De bouw van de inkompartij en trap naar de graf galerijen – 1880, naar ontwerp van ingenieur Bockstaal- had Salu's reputatie als aannemer ongetwijfeld versterkt. Salu's atelier aan de ingang van het kerkhof was goed uitgerust om deze opdracht naar behoren te vervullen en hij beschikte over het personeel om dat te doen. We weten dat Beyaert bij de realisatie van zijn ontwerpen de perfectie nastreefde en dat hij de

¹⁷ Arthur Cosyn, *Laeken ancien et moderne*, Brussel, 1904), p. 60.

regie en controle volledig in de hand wilde houden.¹⁸

De steenbestellingen die bewaard zijn gebleven in het Salu archief getuigen van de wijze waarop Beyaert tot het laatste detail toe wilde bewaken. Elke steen is van een nummer voorzien en de afmetingen worden steen per steen opgegeven.

Steenbestelling voor de zijgevel van de Wittouck kapel, arch. Hendruk Beyaert, 4 mei 1886, archief Salu (© Epitaaf)

15

Beyaert gaf ook instructies voor de manier waarop de natuursteen bewerkt moest worden zoals te lezen is op de tekening:

Toutes les surfaces verticales seront taillées comme les pierres des escaliers du Palais de la Nation. (fine boucharde). (...) Toutes les mesures seront à vérifier d'après les tracés à faire [en grand]. La sculpture à faire d'après dessin.

Beyaert verwijst hier naar het Paleis der Natie waarvan hij in diezelfde periode, na de verwoestende brand in 1883, een deel reconstrueerde. Dat er nog meer tekeningen geweest zijn om ook de ornamentale sculptuur uit te werken is zeker, maar die zijn niet bewaard in het Salu archief. Het was gebruikelijk dat dergelijke tekeningen na de werf terugkeerden naar de architect. De detaillering van de grafkapel Wittouck is van die aard dat die detailtekeningen hoogst noodzakelijk waren. Zo geeft deze steenbestelling geen nauwkeurig beeld van de stenen consoles onder de kroonlijst. Net die afwerking maakt deze grafkapel zo uitzonderlijk.

¹⁸ In het Rijksarchief zijn vele dossiers bewaard van openbare gebouwen waar Beyaert de auteur van is. De correspondentie en de tekeningen in die dossiers zijn het bewijs dat Beyaert alles tot in het kleinste detail stuurde.

Detail van de kroonlijst van de kapel Wittouck (foto Linda Van Santvoort)

Hoewel deze kapel bij een eerste indruk zeer 'klassiek' oogt is de afwerking dat alles behalve. Beyaert toont zich een meester in het afwijken van de klassieke canons zonder evenwel de algemene verhoudingen en proporties uit het oog te verliezen. De 'geïnverseerde' en geabstraheerde kapitelen zijn zeer modern voor die tijd. Paul Hankar die toen stagiair was bij Beyaert – en die vanaf 1893 zal doorbreken als pionier van de Art Nouveau - heeft hier duidelijk van geleerd.

Boven : detail uit de tekening van Beyaert (© Epitaaf)

Onder: foto's van de kapitelen (Linda Van Santvoort, 2018)

De beeldhouwers Salu hebben de grafkapel Wittouck steeds onderhouden. In 1971 vroeg de familie de verlening aan van de concessie en die loopt nog tot 2021. Vrij recent is de kapel gerestaureerd.

6. Bloemlezing uit de pers

Pierre Brewee

Nederlandse dichter F. Starik – stichter van de Poule des doods- is niet meer.

Starik was binnen het funeraire gebeuren een heel belangrijke figuur bij onze Noorderburen. 16 jaar geleden stichtte hij, samen met enkele bevriende dichters en dichtersessen, de Poule des Doods. Mensen die in de grootste eenzaamheid gestorven waren, geen familie of vrienden hadden, begraven werden in de goedkoopste kisten van de Openbare Onderstand en op hun laatste tocht naar hun graf alleen werden vergezeld door de ambtenaar van dienst, werden uitgeleide gedaan door Starik en zijn companen, die op zoek gingen naar het verhaal achter deze overledenen en speciaal voor hen een afscheidsgedicht schreven. Starik maakte van deze eenzame doden mensen door hen te eren op deze manier. Sommigen verlieten na een tijd de Poule, anderen engageerden zich om mee te werken aan dit project, maar oprichter Starik bleef al die jaren volhouden, tot hij onlangs gevelde werd door een hartstilstand. Een opmerkelijke figuur zal niet langer aanwezig zijn op de begrafenis van de Nederlandse eenzame doden.

Natuurbegraafplaatsen in Vlaanderen in de lift

Ninove

De opening van de natuur- en dierenbegraafplaats is pas gepland in september, maar de werken zijn onlangs van start gegaan en normaal zou alles half april al klaar moeten zijn, zo laat bevoegd schepen Katie Coppens (Samen/sp.a) weten. Het reglement voor de begraafplaatsen moet nog worden goedgekeurd, maar wanneer dat eenmaal is gebeurd houdt niets nog de opening van beide begraafplaatsen tegen. Op de begraafplaats mogen alleen biologisch afbreekbare urnen begraven worden. Grafzerken zijn niet toegelaten, aan de ingang zal een afscheidplaats zijn waar gedenkplaatjes met naam, geboortjaar en sterftejaar kunnen worden aangebracht en bezoekers mogen bloemen leggen. De natuurbegraafplaats moet na een tijd het uitzicht van een park krijgen, met gras, bloemen, struiken en bomen. Op de dierenbegraafplaats kunnen mensen hun huisdier begraven. Boerderijdieren zijn niet toegelaten. De kostprijs ligt nog niet vast, maar zou tussen de 25 tot 60 euro liggen, afhankelijk van de grootte van het dier. Voor de natuurbegraafplaats ligt de prijs in de lijn van de bestaande tarieven. Het terrein is een hectare groot, waarvan twee derden natuurbegraafplaats en één derde dierenbegraafplaats.

17

Zoersel

Een decreet laat sinds kort toe dat gemeentebesturen openbare zones aan mogen duiden als natuurbegraafplaats. Zoersels OCMW-voorzitter en Vlaams parlements lid Katrien Schryvers (CD&V) schreef de tekst van dit decreet. Schryvers is overtuigd dat er een maatschappelijk draagvlak is voor dit decreet en Zoersel heeft dan ook drie verschillende plekken aangeduid om deze wetgeving in praktijk te brengen. De eerste zone, gelegen in de achtertuin van Villa Markey in Halle, werd door het gemeentebestuur goed gekeurd. In het bosgedeelte zullen alleen afbreekbare urnen begraven kunnen worden of assen worden uitgestrooid, lichamen begraven zoals dat gebeurt op de Nederlandse natuurbegraafplaatsen is in Vlaanderen nog niet toegestaan. Wie met de funeraire cultuur bezig is weet ondertussen al dat versieringen en gedenkstenen uit den boze zijn op natuurbegraafplaatsen. In het herdenkingsbos kan ook gewoon worden gewandeld of gespeeld, maar de zone is natuurlijk niet als speelbos ingericht.

Vanzelfsprekend moet voor elke begraafing van een urne of uitstrooiing van asse beroep gedaan worden op de diensten van een begrafenisondernemer en moeten de stadsdiensten verwittigd

worden: ook een natuurbegraafplaats kent immers een register met daarin de namen van de overledenen, de locatie van hun concessie, ... Administratief gezien is er geen echt verschil tussen de klassieke begraafplaatsen en de natuurbegraafplaatsen.

Keerbergen

Vrijwel meteen na de goedkeuring door de gemeenteraad, is de heraanleg en uitbreiding van de begraafplaats van Keerbergen van start gegaan. Om plaats te creëren wordt een perceel dennen geroid. Op het linkergedeelte van de extra kerkhofgrond komt een begraafbos waarvoor moeraseden aangeplant worden. Onder hun grote kruinen komt streekeigen onderbegroeiing. Daar zullen natuurlijke vormen van begraving mogelijk zijn, zoals composteerbare urnen en het uitstrooien van de asse nabij de Dijlekant. Op het rechterdeel, waar het begraafpark en het sterretjespad een plaats krijgen, worden eveneens moeraseden geplant. Met het sterretjespad wordt een mooie, serene en intieme ruimte gecreëerd waar zowel doodgeboren kinderen als kinderen tot achttien jaar een waardige laatste rustplaats kunnen krijgen. Centraal tussen het nieuwe begraafpark en het begraafbos komt een nieuwe, overdekte ceremonieruimte met zicht op de achterliggende Dijlevallei. Zowel het bestaande als nieuwe deel worden uitgerust met verharde wandelpaden. Zitbanken moeten rustpunten bieden in het 'wandelpark'. Met een honderdtal nieuwe loofbomen, talrijke beplantingszones en de uniforme begraafperken in grasstroken, zal de Keerbergse begraafplaats op korte termijn een hele gedaantewisseling ondergaan. De kostprijs van de herinrichting en uitbreiding wordt geraamd op net geen miljoen euro.

Onthaalpaviljoen van de Duitse militaire begraafplaats van Hooglede.

Met anderhalf jaar vertraging opent op 29 april 2018 het nieuwe onthaalpaviljoen van de Duitse militaire begraafplaats van Hooglede. Architectencollectief Gijs Van Vaerenbergh won met dit ontwerp de Ultima-award, voorheen de Vlaamse cultuurprijs. De totale kostprijs van dit nieuwe paviljoen (inbegrepen sanitair, infoborden, bloemen en alle andere noodzakelijke dingen) bedraagt een slordige 350.000 euro.